

*Marcel M. Celis, Joris Snaet
en Lode De Clercq (1)*

ANTOINE & EMILE BEERNAERT, STEENHOUWERS (ca. 1850-1924)

► Zicht op het stilgeval-
len atelier E.
Beernaert in Elsene,
juli 2002
(foto Nadine
Tasseel)

Juli 2002. Het nog maar pas ingezette zomerreces 'abroad' wordt bruusk onderbroken door de melding van de op til zijnde sloping van het 'grafzerkmakersbedrijf' Emile Beernaert, aan de rand van de begraafplaats van Elsene. Behoorlijk geïntrigeerd door een waar cafarnaüm, op de zolder van een loods achterin het bouwperceel, van onder gitzwart stof bedolven gipsmodellen, mallen, tekeningen, bloemenkransen én dies al meer, alarmeerde de nieuwe eigenaar, de BBL, de Dienst Restauratie van de Regie der Gebouwen: een aantal objecten lijkt immers te verwijzen

naar bouwwerken van Leopold II, waaronder het Jubelpark. De talrijk aanwezige funeralia leiden spontaan naar Epitaaf vzw, met een geïmproviseerde maar doeltreffende reddingsoperatie tot gevolg. Meerdere honderden gipsen, ontwerptekeningen, foto's en fotoalbums, modellenboeken en andere parafernalia, blijken sindsdien de fascinerende nalatenschap van minstens twee generaties hardsteenbewerkers, die ooit de hoogdagen uitmaakten van de grafkunst in het Brusselse, maar tevens van de monumentale openbare architectuur in België onder koning Leopold II.

EEN PROEVE VAN CHRONOLOGIE

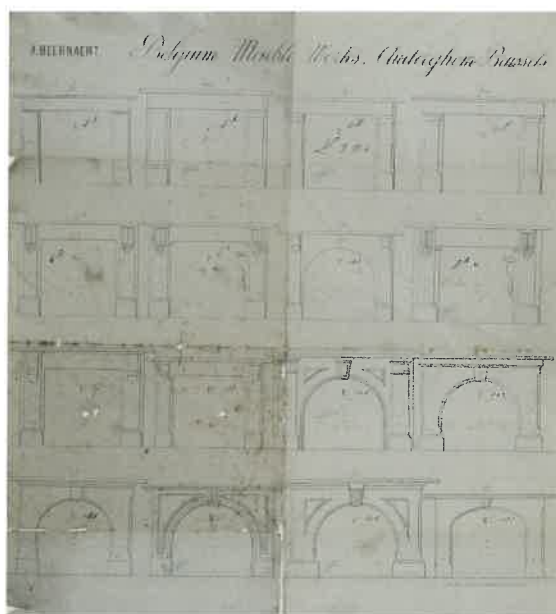
Crystal Palace, 1851. In *The Exhibition as a lesson of taste*, zijn bijdrage tot de monumentale gelegenheidscatalogus, maakt Ralph Nicholson Wornum onder Paragraaf V, *Carving and Modelling &c*, melding van *An oak gun-press by A. Beernaert of Brussels (Cinquecento-style)*:

“The press, by Beernaert, is enriched with panels, containing hunting scènes; a stag’s head and boys make a very appropriate top; and the scrolled frieze and the capitals of the acanthus order are in genuine taste. The capitals are novel: they are decorated with the goat’s heads, instead of the cauliculi or spiral stems of the plant in the original Corinthian, or the volutes of the Roman composite, to wick order the echinus ornament between the heads shows that it belongs. All is in good taste, with the exception of the introduction of boys as the supports of the pillars wick they carry on their heads; tough these things occur in old examples, they are the blemishes –not the beauties, of the style” (2).

Gaat het om Antoine Beernaert (Brussel, 5 december 1820- ?), “*sculpteur et tailleur de pierre à Bruxelles*”, gevestigd Karmelietenstraat 20, die in 1847 zijn kandidatuur stelt om steen te leveren voor de restauratie van de stadhuisstoren (3) in opvolging van een zekere (overleden) Dechamp, maar ook voor de leiding van de werken? In april 1849 wordt hij alvast op proef aangeworven, en dit tot februari 1850.

Dezelfde “*sculpteur-marbrier*” Antoine Beernaert, verhuist op 21 januari 1863 naar de Brusselse randgemeente Oudergem, aan de rand van het Zoniënwoud (4). Van Joseph de Riquet (°1808), prins van Caraman-Chimay, huurt hij er de watermolen van de voormalige priorij van Rood Klooster, waar hij – wellicht omwille van de aanwezige aandrijfkraft – een zagerij inricht voor marmer en witte steen (5). De rechtover gelegen voormalige priorsvleugel gebruikt hij als zomerverblijf, tot hij op 23 januari 1874, ingevolge de verkoping van de priorij-gebouwen en het verstrijken van zijn huurcontract elders, in Elsene, zijn toevlucht moet gaan zoeken (6). Opmerkelijk is dat één der kandidaat-kopers niemand minder is dan de advocaat Auguste M.F. Beernaert (Oostende 1829-Luzern 1912), sinds 1973 minister van Openbare Werken in de conservatief katholieke regering Jules Malou.

Korte tijd nadien, in 1876, wordt ene “*A. Beernaert, maître de carrières à Savonnières, St. Joire et Echaillon*” die boogt op 30 jaar ervaring, door de

◀ A. BEERNAERT, *Belgium Marble Works. Auderghem. Brussels. Lith. Dees-Keym, rue Fossé-aux-loups. 70. Brussels.* Tekening op blauw papier waarop 16 modellen van schouwmantels (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Model nr. 58 voor een schouwmantel, ca 1875 (?) (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

stad Brussel gelast met de levering van steen voor de realisatie van beelden voor het stadhuis (7). Hij blijkt nu gevestigd aan de Wiertzstraat 46, te Elsene, een bruisende wijk tussen het spoorwegstation Brussel-Leopoldswijk en het Leopoldspark waar naast ambachtelijke ateliers ook tal van kunstenaars een stek hadden gevonden: de kunstschilders Antoine Wiertz zelf (1806-1865) en Jean-Baptiste Van Moer (1819-1884), mindere goden zoals de beeldhouwers E. Frappaert en J. Grandvalet, de metaalgraveur François De Meersman ... (8).

Van deze periode getuigen slechts schaarse documenten: een primitieve ‘portefeuille’ (kleine A4) waarin een reeks losbladige modellen van schouwmantels, in lijntekening, genummerd van 1 tot 101, gaande van sobere neoklassieke omlijstingen tot neorenaissance en meer exuberante barokke exemplaren; sommige dragen handgeschreven afmetingen, een zeldzaam exemplaar is opgehoogd met kleur, het blad met de modellen 9-10 vertoont een stempel in blinddruk: “*Sculpture Marbrerie Beernaert Rue Wiertz 50 à Bruxelles Maître de Carrières à Savonnières-en-Pertois & St Joire Meuse*”.

▶ Rolbrug, ca 1880, verplaatsbaar in twee richtingen en met hefmechanisme voor stenen (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲ Model voor een herdenkingsplaat, met palmtak en bladerkrans. Gewassen Beernaert) pentekening, ca 1890 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

Naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1878 komt Antoine Beernaert nogmaals ter sprake in Max Goebel's *Industries extractives*, zijn bijdrage voor *La Belgique à l'Exposition Universelle de 1878* (Parijs) (9): "Disons un mot pour terminer cette rapide revue, des appareils mécaniques mis en usage par cette importante industrie de l'exploitation des carrières. Voici d'abord le modèle d'un pont roulant de 60 mètres avec treuil roulant de 40 tonnes, inventé par MM Jules E. Thomas, ingénieur, et J.B. Cornet, propriétaire de carrières, à Bruxelles.

C'est un appareil dont les avantages, au point de vue de la rapidité et de la sécurité des manoeuvres attirent immédiatement l'attention. Seulement il eût été mieux placé, selon nous, dans la classe 50 que parmi les machines et appareils de la mécanique générale, classe 54. La machine à débiter les roches de M.G.

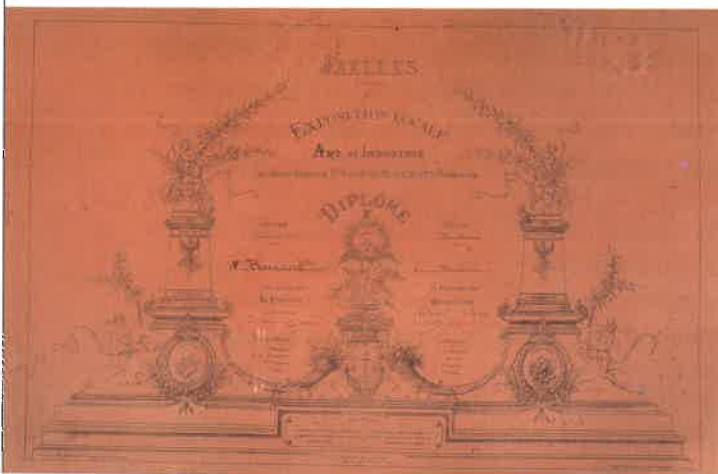
Wincqz, à Soignies; l'appareil de M. Ant. Beernaert, à Bruxelles pour dérocher la pierre dans les carrières, l'intéressante perforatrice de MM. Tacquenier et Cranson, à Lessines; enfin la machine à tailler et à ciseler la pierre et le marbre, inventée par M. Ed. Berten-Nolf, à Roulers, et construite par la Société anonyme des ateliers de construction, fonderies et chaudronneries de Lodelinsart; tous ces appareils méritent à divers titres l'étude sérieuse des exploitants de carrières."

Zijn uitvinding levert hem nogmaals een medaille op, naast de onderscheidingen die hij reeds behaalde in Londen 1851, Brussel 1853, Dublin 1865 en Parijs 1867.

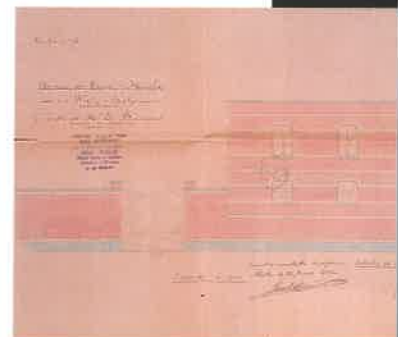
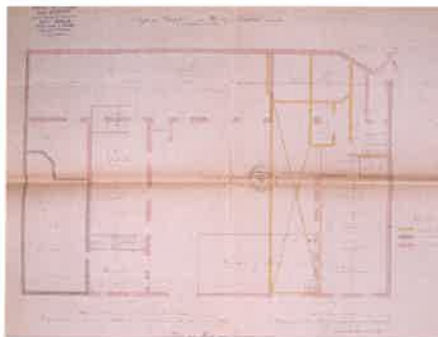
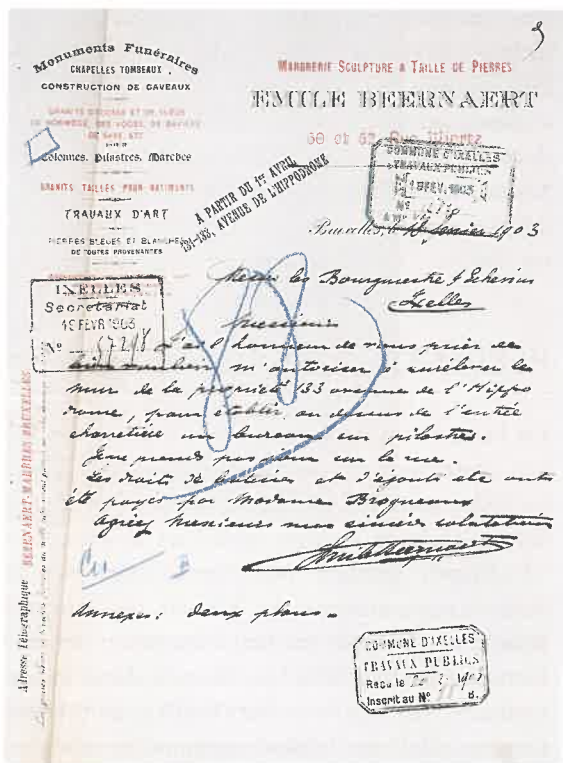
In april 1885 wordt Antoine Beernaert, na openbare aanbesteding, de levering toegewezen van witte Echaillon-steen voor de oostgevel van het Brussels stadhuis, aan 240 fr/m³ (10). Hoewel hij bij dezer gewag maakt van '50' jaar ervaring en van zijn opleiding als beeldhouwer bij de gebroeders Mandueau (of Manducau?) – waar hij beelden zou zien staan hebben van "Duquenoy", G.L. Godecharle (1750-1835) en J.-L. Van Geel (1787-1852) –, speelt de aanhoudende koude winter hem parten en blijkt in juni 1896 nog geen morzel steen geleverd, wat resulteert in aanhoudende twisten met de stad. Zijn briefhoofden vermelden nu: "*Carrière de Savonnières-en-Perthois et de Saint-Joire (Meuse). Magasin de marbres en tranches et en blocs, à Bruxelles. Spécialité pour les marbres blancs. Dépôt de pierres de toutes provenances, à Mons (bassin). Pour les commandes en Belgique, s'adresser rue Wiertz 34, à Bruxelles. Pour la France, à M. Em. Beernaert, Directeur-Gérant, à Savonnières-en-Perthois (Meuse).*"

Voor het eerst wordt hier melding gemaakt van zijn zoon Emile Joseph Beernaert (Brussel 4 of 14 mei 1859-Elsene 30 oktober 1930) (11), die vanaf

▼ Diploma (naar ontwerp van architect Edmond Le Graive) op 9 oktober 1887 door de gemeente Elsene uitgereikt aan Emile Beernaert "marbrier", naar aanleiding van de "Iere Exposition locale Art et Industrie", "Section Industrielle, Groupe Marbrerie". Het document brengt onderaan een uittreksel uit het reglement: "Art. 1er: L'Exposition a pour but de montrer les ressources et l'importance de l'industrie et des arts locaux. Art. 11: Il sera délivré à chaque exposant un diplôme constatant qu'il a mérité les honneurs de l'admission." (Regie der Gebouwen, fonds Beernaert)

en la rue
d'égout
Brogue
cinquante
?

▲ Bouwaanvraag Wiertzstraat 50, (van juni 1907 voor Elsene paardenstallingen en een loods aan de Elsene, dossier 358)

1890 het bedrijf van zijn vader blijkt te hebben overgenomen. De briefhoofden vermelden voortaan "Emile Beernaert. Monuments funéraires – Sculptures – Taille de pierres. Pierres de Savonnières, St-Joire et Echaillon. Marbres et granits. Rue du Parnasse 26, Bruxelles (Q.-L.). Ateliers: rue Wiertz 50 et à Ecaussines. Entreprise de caveaux – Couronnes mortuaires".

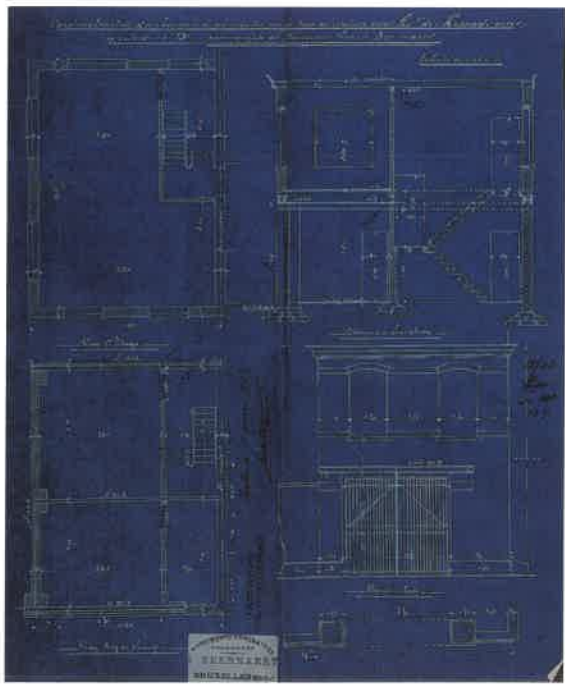
Wat E. Beernaert hier zoal terzake te bieden heeft blijkt uit een achttal losbladige gewassen pente-ningen van herdenkingsplaten: met palm en immortellenkrans, omlijst met klimop, met klimop-tak of krans, of een dubbele palmtak verstrengeld met een XP...

Vernieuwend voor de verdere groei van het bedrijf is de beschikbaarheid van granietsoorten en tegelijk de uitbreiding van de activiteiten met de realisatie van grafmonumenten.

Zelf wordt Emile Beernaert "komende van Brussel" pas als inwoner van Elsene ingeschreven op 15 april 1903. Met zijn bedrijf vestigt hij zich vanaf 1 april aan de Renbaanlaan 131-133, dicht bij het tram-depot uit 1884, waar hij nog in februari voordien een vergunning had verkregen voor de bouw van een bureau bovenop een bestaande koetsdoorgang en, in mei daaropvolgend, voor de bouw – tegen de omheiningsmuur – van een bureau voor zijn ploeg-baas (12).

In juni 1907 diene Emile Beernaert en "Mme. Leemans" bij het gemeentebestuur van Elsene een ontwerp in voor de bouw van een meubelbewaars-plaats aan de Wiertzstraat 50, de uitbreiding van een bestaande paardenstalling – in 1903 en voor 6 paarden opgetrokken door "Voiturier-Cam-mioneur" J. Schoonzetters (13) – tot 15 paarden-boxen en een nieuwe loods (14).

In oktober-november 1907 volgt een bouwaan-vraag voor het hoger optrekken van een aanbouw

▲▲ Bouwaanvraag (brief Renbaanlaan en tekening op 131-133, Elsene schaal) van februari (Gemeente-archief 1903, voor de Elsene, dossiers 88 bouw van een en 238) bureau aan de

▲ Bouwaanvraag van 5 april 1924 voor een woonhuis, winkel en bureau aan de Kroonlaan 449 (Gemeente-archief Elsene, dossier 165)

van de reeds bestaande meubelbewaarplaats aan de Wiertzstraat 50 (15).

Een laatste bouwvergunning op naam van E. Beernaert alhier, voor een beglaasde luifel over de binnenkoer, volgt nog in april 1911 (16). Briefhoofden op dit adres adverteren met “*Granits d’Ecosse et de Suède, de Norvège, des Vosges, de Bavière, de Saxe etc. etc.*”, maar tevens met het Paleis van Laken, het Koloniaal Museum in Tervuren, de arcade van het Jubelpark, het Heilig-Hartklooster in Woluwe, de Koninklijke Gaanderijen in Oostende en de *Banque d’Outremer*. Nieuwe op wereldtentoonstellingen behaalde onderscheidingen ontbreken evenmin: een zilveren medaille en erediploma in Brussel 1897, een zilveren medaille in Luik 1905...

Op 5 april 1924 legt Emile Beernaert, hij is nu 65 jaar, nog een nieuwe bouwaanvraag neer, voor de bouw van een woning en bureau’s aan de Kroonlaan 449, rechtover de begraafplaats van Elsene, op

een steenworp van de ULB-campus (17), waar het bedrijf voortaan gevestigd wordt.

Hij overlijdt op 30 oktober 1930. Zijn bedrijf – naam inclus – blijft bestaan, overgenomen door de *Sté. Gaudier-Rembaux, Ancienne Société Granitière du Nord, Aulnoye-Nord (maison fondée en 1870)* vooreerst, *Destrebecq Frères sprl* vervolgens en tot 2002.

HERDENKINGSMONUMENTEN

De kunstenaarsambities van Emile Beernaert blijken ondermeer uit de prentbriefkaart, te dateren na 1924, waarmee het bedrijf behalve met grafkelders en grafmonumenten opvallend adverteert met “*Sculpture*”, gestaafd met reproducties van het Boerenkrijgmonument in Hasselt, de Anspachfontein in Brussel en het Monument voor de Gesneuvelden van WO I in Elsene – al kon de ware toedracht van zijn betrokkenheid bij de totstandkoming van deze herdenkingsmonumenten voorsnog niet worden achterhaald.

Het in zijn atelier teruggevonden gipsen schaalmodel van een vernauwend, zuilvormig gedenkteken met opliggende palmtak zou inderdaad kunnen verwijzen naar het nationaal *Boerenkrijgmonument* dat op 28 augustus 1898, naar ontwerp van de Antwerpse beeldhouwers Albert Baggen (1862-1937) en Jean-François De Vriendt (1829-1919) in Hasselt werd ingehuldigd (18). De sokkel vertoont

SCULPTURE

—◆—

GRANITS

PIERRES MARBRES

—◆—

Téléphone 832,40

Monument aux Ixellois Ixelles

Monument Anspach Bruxelles

Emile BEERNAERT

449, Avenue de la Couronne
EN FACE DU CIMETIERE
IXELLES-BRUXELLES

CAVEAUX & MONUMENTS FUNÉRAIRES
Granits taillés et polis

La Guerre des Paysans Hasselt

◀ *Sculpture Emile Beernaert-Caveaux et Monuments funéraires. Prentbriefkaart (na 1924) met voorstelling van het Boerenkrijgmonument in Hasselt, de Anspachfontein in Brussel en het WO I monument in Elsene (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)*

◀ Gipsmodel voor een sokkel (Epitaaf vzw, fonds Beernaert. Foto O. Pauwels)

overigens sterke verwantschap met ondermeer deze van het Louis Pasteur monument (A. Cordonnier 1896-1898) in Rijsel (19).

Een ander gipsen schaalmodel zou dan weer een studie kunnen gevormd hebben voor het WO I-monument (1926) op de Gedachtenissquare in Elsene, met beelden door Charles Samuel (1862-1939) en Marcel Rau (1887-1966), beeldhouwer die herhaaldelijk voor Beernaert presteerde (20) en wiens hardstenen sfinx bij de ingang van de werf aan de Kroonlaan nog lange jaren het briefhoofd sierde van *Destrebecq Frères*.

De Anspachfontein

De medewerking van Emile Beernaert aan de fontein, op te richten op het Brusselse de Brouckereplein ter vervanging van de gesloopte Augustijnenkerk als huldeblijk voor Jules Anspach (1829-1879), vijftien jaar lang (1864-1879) liberale burgemeester van 's lands hoofdstad en onder wiens legislatuur ondermeer de binnenstad werd gesaneerd, de Zenne overwelfd, de Centrumlanen aangelegd, het Beursgebouw (Léon Suys 1871-'73) opgetrokken en de begraafplaats van Brussel (Pierre Victor Jamaer en Louis Fuchs 1877) in gebruik genomen, wordt alvast geattesteerd door het fraai erediploma uitgereikt aan Emile Beernaert door "LA VILLE . de . BRUXELLES . en . souvenir . de . L'INAUGURATION . du . MONUMENT . ANSPACH ." op 22 augustus 1879 en gesigneerd door burgemeester Charles Buls.

Het eerste ontwerp uit 1880 van een zekere Hoste, waarbij niet Anspach maar wel Leopold I de volle aandacht kreeg, bleef gezien de ontgoochelende reactie op de fondsenwervingscampagne zonder gevolg. Na heel wat getalm werden architect Emile

▲ Erediploma (naar ontwerp van Louis Titz) in 1879 door de stad Brussel uitgereikt aan E. Beernaert bij de inhuldiging van de Anspachfontein (Regie der Gebouwen, fonds Beernaert)

Janlet (1839-1918) en beeldhouwer Paul De Vigne (1843-1901) gelast met een tweede ontwerp, voor een fontein aanleunend tegen een portiek, waar bovenop het borstbeeld van Anspach en een bekronende engel. In 1894 stelden ze de maquette voor van een derde, totaal afwijkende variante: een obelisk in Schotse graniet, bekroond door een vergulde, bronzen Sint-Michiel, bovenop twee op elkaar gestapelde bekkens waarover het water trapsgewijs naar beneden stroomde, twee allegorische figuren en waterspuiende zeedraken. Na goedkeuring in oktober 1894 werden de werken aangevat in september 1895. Al gauw diende de geestesziek geworden De Vigne vervangen te worden door Juliaan Dillens (1849-1904) die op zijn beurt, op aandringen van de toezicht houdende beeldhouwers Jacques De Lalaing (1858-1917) en Guillaume De Groot (1839-1922), een deel van zijn opdracht, op de allegorische *Stadsmagistraat* en *Erkentelijk-*

▲ Parijs, 9 november 1918. Hulde – met tanks – bij het Gambetta monument (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

► Antwerpen, het Congo-monument. Foto J. Haesaerts, Leysstraat 14, Antwerpen, ca 1911 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

heid van de Stad Brussel na, zag afvloeien naar Godefroid De Vreese (1861-1941) voor de *Zeedrakken*, Pieter Braecke (1858-1938) voor de *Water-spuwende Grottesken* en Georges Houtstont (?) voor de ornamenten. Critici waren overigens na afloop niet onverdeeld enthousiast: het dagblad *Le Soir* stelde 's anderendaags sarcastisch dat “on en fera des réductions, qui, sous forme d'encriers, auront un vif succès” (21).

De fontein met cyppe-vormige basis en rijzige obelisk, vorm die overigens opmerkelijk aansluit bij deze van neoklassieke grafmonumenten, zou E. Beernaert blijkbaar blijvend boeien, te oordelen althans naar zorgvuldig bewaard gebleven prentbriefkaarten en foto's van het verwante Gambetta-monument (Louis-Charles Boileau en Jean-Paul Aubé, 1884) in Parijs (22), het Congo-monument (Emiel Van Averbeke en Jules Baetes, 1911) in het Antwerpse stadspark (foto J. Haesaerts)...

◀ De bekroonde maquette voor het J.F. Willems-monument, in Gent. Foto Edmond Sacré, ca 1899 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

Het monument voor J.F. Willems

De aanwezigheid van een fraaie, door “*Is. De Rudder, statuaire*” gesigeneerde foto (Edmond Sacré) van het “*Monument J.F. Willems, Maquette Primée*”, onthuld te Gent in 1899, zou onrechtstreeks kunnen getuigen van Beernaert's deelname aan de daartoe uitgeschreven wedstrijd, in de tweede helft van de 19de eeuw een courant initiatief: “*Hulde-monumenten voor pioniers op artistiek en intellectueel vlak fungeerden in beide landsgedeelten ter benadrukking van de eigen culturele en historische identiteit, maar in Vlaanderen kaderden tal van dit soort initiatieven in de bewustmakingsstrategie van de Vlaamse Beweging. Aldus het Jan-Frans-Willems-monument (...), (...) een wit-marmeren allegorische groep die de 'Vlaamse Ontwaking' voorstelt en een hoge sokkel met portretmedaillon van de 'Vader van de Vlaamse Beweging', en Reinaart de Vos in reliëf en een dito moeder die haar kind een oud Vlaams wiegelied voorzingt, en tenslotte, als een soort manifest, een namenlijst van auteurs die consequent in het Nederlands hebben geschreven.*” (23)

Het Frans monument 1832

Thans nauwelijks meer dan een tot de verbeelding sprekende anekdote, blijkt dan weer uit een in bruin vilt papier gevouwen dunne map. Het laconisch schrijven van 12 januari 1897 van *Le Petit Bleu du matin*, gevestigd Zandstraat 17 in Brussel, aan *Mon cher Monsieur Beernaert*, kwam ongetwijfeld niet meer onverwacht: “*Je vous renvoie les pièces que vous aviez confiées à l'un de nos rédac-*

◀ Maquette van het ontwerp *Souvenir* voor het Frans monument 1832 in Doornik. Niet gesigeneerde foto, 1897 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

teurs ainsi qu'un numéro du 31 Décembre donnant le croquis du monument primé. On n'a pas eu l'occasion de parler de votre projet, sans cela on eut été tout disposé à en faire l'éloge."

Het handgeschreven wedstrijdreglement van 22 september 1896 voor een *Monument à ériger sur une place publique à Tournai à la mémoire des soldats français tués en 1832 sous les murs d'Anvers* bleef,

samen met enkele foto's, als bij wonder bewaard. De – anoniem – deelnemende kunstenaars dienden alle nodige tekeningen op 1/10e voor te leggen, evenals een maquette op 1/5e en een verklarende memorie met aanduiding van de aan te wenden materialen. Het monument diende volledig afgevoerd te zijn tegen 1 september 1897.

Een zorgvuldig overgeschreven uittreksel uit het *Journal de l'Economie de Tournai* van 20 december

1896 spreekt boekdelen over de tijdsgeest en de gang van zaken:

“Nous avons pu voir au local du cercle artistique, rue clairisses, l'exposition des maquettes envoyées au comité du monument français par les artistes ayant pris part au concours institué en octobre dernier pour le choix de l'oeuvre chargée de glorifier sur une de nos places publiques les soldats français tombés sous les murs d'Anvers en 1832. Malgré le peu de temps laissé aux artistes pour élaborer leurs projets, ce concours a réuni le chiffre énorme et inattendu de quatorze concurrents. Leurs ébauches forment dans le local de l'exposition un véritable salon de sculpture et d'architecture très curieux à voir et très intéressant à étudier; il faut reconnaître, à la louange des organisateurs, que l'ensemble a été disposé avec beaucoup de goût et de façon à faciliter le plus possible la tâche du jury.

Ce jury aura à juger treize maquettes, le projet d'un des concurrents ayant été brisé accidentellement au moment du transport. Si l'on vise à l'originalité on aura vite fait d'écarter les nombreuses esquisses qui se bornent à copier le modèle académique et séculaire: une obélisque, une colonne ou un stèle portant l'inscription votive et au pied duquel le génie obligatoire, ailé ou non, dépose la palme traditionnelle. Il n'y a pas moins de six sculpteurs dont la conception n'a pas été au-delà.

Assez nombreux aussi sont ceux qui ont eu recours au personnage allégorique soutenant un soldat blessé; il était fatal que l'on mit à contribution une Belgique symbolique couronnant la France, en la personne de ses combattants. Nous ne contestons pas que certaines maquettes représentant ce sujet aient des qualités d'exécution et dénotent un véritable tempérament d'artiste; il y a notamment une petite esquisse enlevée comme une pochade, dont la ligne est élégante et dont les personnages ont du mouvement. Il y a aussi un projet, traité tout autrement, aussi achevé qu'un morceau définitif et qui produit un grand effet: l'ensemble, entouré d'une luxueuse grille dorée est majestueux et l'allégorie est parlante: la Belgique, couronne royale en tête, une peau de lion sur l'épaule, surplombe un artilleur tombé en serrant dans ses bras les armoiries d'Anvers. L'auteur a fait un grand effort mais il n'a pas su sortir du conventionnel le plus banal et son oeuvre froide manque totalement de vie. Le projet qui nous paraît le plus original et en même temps le plus moderne, celui qui sort le plus des sentiers battus et les routines ordinaires, tout en se complaisant strictement aux conditions imposées par le programma, est celui qui a pour principal motif décoratif un canon dressé sur son affût; il forme colonne avec comme chapiteau, un obus entouré d'ornements empruntés aux uniformes militaires et combinés d'une façon hardie et ingénieuse.

Devant le pedestal, un ancien combattant de 1830 est campé indiquant de la main une phrase inscrite sur le monument; le personnage n'est pas ici allégorique, c'est un homme vivant et pour ainsi dire parlant. Nous croyons que ce serait une chance pour Tournai que de voir ériger sur une place publique cette oeuvre vraiment artistique, empreinte de réelle et saine modernité. Nous avons encore remarqué un projet qui n'emprunte rien non plus à l'allégorie et dont la conception, toute simple, est assez heureuse: deux soldats sont tombés et au milieu d'eux un troisième tenant haut son drapeau, chancelle, mortellement frappé. C'est un morceau de nature qui traité par un artiste habile, aurait très grande allure.”

Vermeldenswaard is het *Nota Bene*: *“Cette entreprise, il importe de le proclamer, est exclusive de la pensée de réveiller jamais d'anciennes querelles entre nous et nos voisins du Nord. Bien au contraire; le monument que nous allons ériger sera l'apothéose de la paix et de la fraternité internationale.”*

Het mapje bevat een derde handgeschreven document, jurerings-aantekeningen of nabeschouwingen, maar niet van enig humoristisch cynisme gespeend:

- *Liberté Patrie: monument et statues d'angle, grand groupe en chocolat au dessus.*
- *(getekende driehoek): petit monument: génie couronnant soldats morts (Jaspar).*
- *Pax: énorme lion, au dessus d'une forteresse!!*
- *(getekende passer met schietlood): Soldat mourant, tenant un drapeau (2e projet Jaspar).*
- *Ad perseverare (?): pyramide avec brule parfum ...*
- *Vertuti-Honor: colonne surmonté par un génie maigre, projet trop flute!!!*
- *Gloire au mérite: pyramide placée sur forteresse!*
- *Ad mémorium: maquette bois (funéraire).*
- *Fraternité: projet bien compris.*
- *Patria: projet ressemblant à celui de Dubois, toujours des soldats mourants!!!*
- *T: pyramide avec génie et brule parfum, mauvais profils.”*
- *Espérance: l'homme au canon, projet formé au moyen de canon, cuirasse, bombe etc!!!*
- *Armes de Tournay (Dubois): encore des soldats mourants.*
- *Souvenir: seul projet ayant bien tenu compte des indications et de l'esprit du programme (la ville de Tournay rendant honneur aux français).”*

Dat precies dit laatste – een voor een hoge stele geknielde vrouw met ontblote borst en palmtakwerd ingezonden door Emile Beernaert – kan geen toeval zijn.

OPENBARE WERKEN, IN OPDRACHT VAN DE KONING

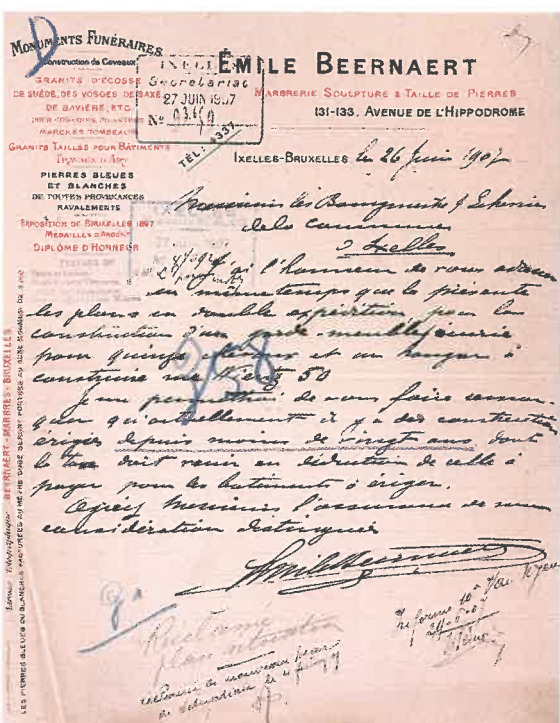
Het paleis te Laken

Vanaf 1902 liet Leopold II zijn paleis in Laken vergroten door Charles-Louis Girault (1851-1932), tevens ontwerper van het 'Congomuseum in Tervuren, de vernieuwde arcadeboog van het Jubelpark in Brussel en de grote koninklijke gaanderijen in Oostende (24).

De Franse architect deed voor de werken aan het paleis in Laken, het museum in Tervuren en de arcadeboog van het Jubelpark beroep op het bedrijf van Ernest Wouters-Dustin, *Entrepreneur des Travaux Publics*, die in 1905 zijn zetel had aan de Leuvensestraat 96, in Brussel (25). Op basis van de beschikbare gegevens, kan worden aangenomen dat Wouters-Dustin voor de uitvoering van deze werken telkenmale in onderaanneming beroep deed op het atelier van Emile Beernaert.

Het aannemersbedrijf Wouters-Dustin werkte in Laken van oktober 1902 tot voorzeker april 1907 aan beide vleugels van het paleis. Over de medewerking van het atelier van Beernaert zijn we slechts geïnformeerd door de briefhoofden die hij gebruikte toen hij gevestigd was aan de Renbaanlaan (1910).

▼ Brief van (stempel) van zijn E. Beernaert, geda- 'openbare werken' teerd 26 juni 1907, (Epitaf vzw, fonds met vermelding Beernaert)

Het Congomuseum in Tervuren

Wouters-Dustin had op 18 januari 1904 de aanstelling gekregen voor de uitvoering van de werken aan het museum in Tervuren. Het houwten van de stenen werden uitgevoerd door de ploegen van Goyers en Beernaert, wat blijkt uit een brief van Ch.-L. Girault van 10 november 1905. Op dat ogenblik overwoog de architect om extra ploegen aan te nemen voor de uitvoering van de vazen die de muren bekronen. De ateliers die hiervoor in aanneming kwamen waren deze van L.C. Evrard (die volgens dezelfde brief op dat ogenblik reeds werken had ondernomen aan het Jubelpark) en van Julien Clobert (24). Girault liet voor de uitvoering van de vazen een model van plaaster maken dat in de loop van december 1905 op de werf werd afgeleverd (27).

In de loop van 1907 werd een begin gemaakt met de afwerking van de sculpturale elementen van de buitengevels en de binnenkoer van het museum. Girault bemoeide zich persoonlijk met de aanstelling van de ateliers, wat lijkt te wijzen op spanningen op de werf. Bovendien eisten alle ateliers, althans volgens de architect, een veel te hoge prijs voor de werken. In een uitzonderlijke brief die de architect rechtstreeks naar het steenhoudersatelier van L.C. Evrard stuurde, benadrukte hij de eisen voor het overzetten van de plaasteren modellen in steen: "Je ne demande à mes exécutants qu'une reproduction très fidèle des motifs modelés sous ma direction et rien de plus, surtout pas d'interprétation; une bonne mise au point est la base de fidélité de ces reproductions. (26)". Uiteindelijk en deels om tijd te winnen, verdeelde Girault de werken over de verschillende ateliers: het atelier van Grimee werd gelast met de hoofdgevel, dat van Goyers met de binnentuin, dat van Evrard en Talpe vermoedelijk met de zijgevels en dat van Beernaert met de achtergevel (28).

De arcadeboog van het jubelpark

De medewerking van Beernaert aan de uitwerking van de arcadeboog van het Jubelpark (*Cinquantenaire*) wordt bevestigd door twee artikels, verschenen naar aanleiding van de inhuldiging op 27 september 1905 (30). Daarin wordt beschreven hoe de talrijke uitvoerders, die zich hadden opgesteld op het halfronde plein vóór de arcadeboog, persoonlijk door Leopold II werden gefeliciteerd. De vorst bedankte vooreerst de talrijke 'financiers' van het project. Om het volk en het parlement niet te veel voor de borst te stoten, had hij immers de operatie zelf gefinancierd via officiële schenkingen door stromannen gerekruteerd uit de hoge burgerij. Ook architect Girault en de aanwezige ontwerpers

van de bronzen beelden, waaronder Thomas Vinçotte (1850-1925) en Charles Van der Stappen (1843-1910), waren aanwezig. De genieofficieren die de oude arcadeboog hadden weten op te ruimen en de nieuwe werken hadden gesuperviseerd, werden eveneens door de vorst gefeliciteerd. Aan de aannemer Ernest Wouters-Dustin, die aanwezig was in het gezelschap van zijn zoon Henri Wouters (31) en de directeur van de werken Spreutels, verklaarde de koning dat zij een mirakel hadden volbracht. Het devies van de aannemer was overigens "*Faire très vite et vite*" (32). Ook de leverancier van het Portland cement, de afgevaardigden van de *Union des maîtres de carrières de petit granit du Hainaut* en de ijzer- en de loodbewerkeren werden door de vorst bedankt voor hun prestaties. Tussen al de uitvoerders was ook Emile Beernaert aanwezig. Nadat de vorst vertrokken was, werden de architect en de andere uitvoerders door Wouters-Dustin uitgenodigd op een grootse lunch die plaatsvond in de zaal van de *Grande-Harmonie*. De bouw van de arcadeboog was overigens een enorme krachttoer geweest. Eerst had men de stenen onderbouw afgebroken van de vorige boog, die nog naar het ontwerp van Gédéon Bordiau

(1832-1904) in 1894 slechts tot een hoogte van 28 meter opgetrokken was geweest. Om tijd te winnen werd dit gedaan met behulp van dynamiet, een destijds binnen de bouwpraktijk ongebruikelijke techniek. In oktober 1904 konden de eerste fundamente worden gelegd voor de nieuwe arcadeboog. Op de bouwwerf waren op een gegeven ogenblik 450 arbeiders dag en nacht tewerkgesteld in elkaar aflossende ploegen. 's Nachts diende een elektrische generator voor de nodige verlichting te zorgen. Pas toen de werken in het voorjaar van 1905 voldoende ver gevorderd bleken, besloot men het aantal werknemers te verminderen tot 300 en werd het nachtwerk afgeschaft en de zondagsrust gerespecteerd. Voor de constructie van de boog had men twee enorme houten stellingen opgetrokken die werden overspannen door drie beweegbare kranen. Deze waren uitgerust met elektrisch aangedreven windassen, die toestonden dat de stenen sneller en preciezer op hun plaats konden worden gehesen. Van deze werken getuigen heel wat foto's, bewaard onder meer in het museum te Tervuren (33). Ook de steenhouwerateliers, die waren ondergebracht in de twee grote, door Cockerill gebouwde tentoonstellingshallen, werden op gevoelige plaat vastge-

Brussel, Jubelpark,
ca 1904-1905.
De steenkappers,
ploegbazen e.a.
poseren tijdens de
lunchpauze (let op
de indrukwekkende
boterhammen)
(Regie der
Gebouwen, fonds
Beernaert)

◀ Brussel, Jubelpark, ca 1904-1905. De voormalige machinehal van Cockerill, omgevormd tot steenkapperswerkplaats (Regie der Gebouwen, fonds Beernaert)

◀ Brussel, Jubelpark, ca 1904-1905. Steenkappers leggen de laatste hand aan decoratieve leeuwenkoppen, naar een gipsmodel op ware grootte (Regie der Gebouwen, fonds Beernaert)

►
Brussel, Jubelpark,
ca 1904-1905.
De steenkappers
van Beernaert (?)
bij de afgewerkte
kapitelen voor de
Arcadeboog
(Regie der
Gebouwen, fonds
Beernaert)

legd. In het voormalig atelier Beernaert langs de begraafplaats van Elsene, werden vier zulke foto's op groot formaat (59 op 43 cm.) teruggevonden. Vermoedelijk poseert op één van deze foto's architect Girault samen met de steenhouwers van het atelier van Beernaert.

▼▼
Gipsmodellen, met
gespiegelde L en
eik/laurier, voor de
octogonale cassetten
van de gewelven
van de arcadeboog
(Regie der
Gebouwen, fonds
Beernaert.
Foto O. Pauwels)

Onder de teruggevonden gipsen modellen bevinden zich een aantal reliëfs met koninklijke symbolen. Het betreffen verschillende reliëfs (63 cm diameter) met de dubbele L, afgewerkt met kroon

en banderollen, alsook enkele losse kronen met parelijsten en een bol met kruis. Twee octogonale cassetten, één met dubbele, bekroonde L, een ander met een krans bestaande uit een tak met eikenbladeren en een tak met laurierbladeren, komen volledig overeen met de cassetten binnen de gewelven van de arcadeboog van het Jubelpark.

Deze gipsen modellen waren uitgewerkt op een kleinere schaal dan de uitgevoerde decoratieve stenen elementen. Op de foto's van de steenhouwers werkzaam in de hallen van het Jubelpark bemerken we talrijke soortgelijke gipsen modellen temidden van de grote blokken blauwe hardsteen. Deze gipsen modellen werden met behulp van compassen en andere meetinstrumenten – waaronder hoekijzers – overgezet op de blokken blauwe hardsteen. Op de foto's zien we voornamelijk Ionische kapitelen en leeuwenkoppen. Opmerkelijk is dat de zeer moeilijk te berekenen voluten van de Ionische kapitelen wél op ware grootte zijn uitgewerkt.

Bekend is dat Girault voor de uitvoering van de arcadeboog een zeer groot aantal tekeningen liet uitwerken van de verschillende architecturale

details op verschillende schalen. Sommige van deze tekeningen waren voorgelegd aan de vorst en kopieën ervan werden doorgegeven aan onder meer de aannemers en de inspecteurs van de werken. De plaasteren modellen daarentegen waren duidelijk bestemd voor de steenhouwers. In een brief gedaateerd op 10 april 1905 en gericht aan Francotte, de inspecteur van de werken, bekleog de architect zich erover dat de steenhouwers onvoldoende de profielen en de exacte vormen van de modellen respecteerden en maande hij de inspecteur aan hier beter op toe te zien. Girault wees er op dat wat niet op de werkvloer kon worden afgewerkt, verder bijgewerkt zou moeten worden éénmaal de stenen geplaatst waren (34).

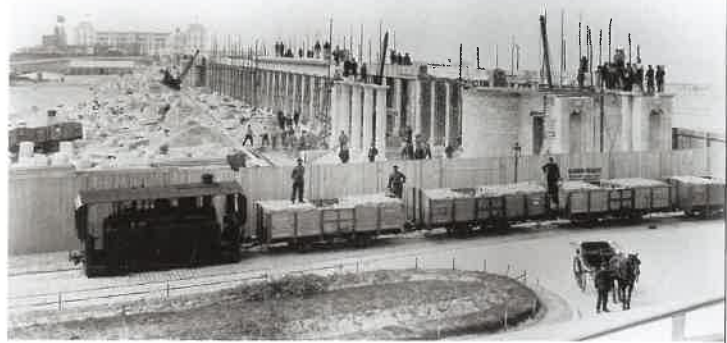
De kleine en grote koninklijke gaanderijen in Oostende

Volgens de briefhoofden op het adres van de Renbaanlaan, verleende Beernaert zijn medewerking aan de koninklijke galerijen te Oostende. Of hij hiermee de kleine of de grote galerijen bedoelde is echter niet duidelijk.

De kleine gaanderijen, thans gekend als de *Venetiaanse galerijen* en gelegen opzij de koninklijke Villa in Oostende, werden in 1902 voltooid. Deze gesloten wandelgalerijen waren aangelegd in de vorm van een L langsheen de zeedijk en de Parijsstraat. Leopold II had onder deze galerijen een tunnel laten bouwen naar de villa *Caroline* in de Parijsstraat waar zijn maîtresse Barones de Vaughan verbleef. De kleine galerijen werden in 1900 ontworpen door architect Henri Maquet (1839-1909) wiens stempel voorkomt op het ontwerp, bewaard in het archief van het koninklijk paleis (35). Op de tekeningen staat tevens vermeld dat ze voorgelegd zijn geweest voor uitvoering aan de gebroeders Jean en Arthur Fichet, een aannemersbedrijf met zetel in Brussel. Dit bedrijf voerde omstreeks dezelfde periode ook werken uit aan de door Leopold II gewenste golfterreinen in Tervuren en De Haan (36).

De grote "*koninklijke*" galerijen, naar ontwerp van Ch.-L. Girault, waren gelegen ten zuiden van de koninklijke villa en leidden naar de Wellingtonhippodroom. Het project kreeg zijn definitieve vorm omstreeks oktober 1902. De werken startten pas in het najaar van 1904 of begin 1905 en werden voltooid in de herfst van 1906.

Op 8 maart 1904, nog vooraleer de werken aan de arcadeboog van het Jubelpark een aanvang hadden genomen, had Wouters-Dustin aan Girault laten

▲
Oostende. De bouw-
werf van de
Koninklijke galerijen
op 5 september
1905

(Foto *Ponts et
Chaussées. Service
photographique.*
Archief Koninklijk
Paleis, Brussel)

weten dat de koning hem beloofd had dat indien hij de werken van de arcadeboog op tijd zou kunnen voltooien hij ook de verdere werken te Oostende (ongetwijfeld bedoelde Wouters-Dustin hiermee de grote koninklijke gaanderijen) zou mogen uitvoeren (37). Uiteindelijk werden de werken echter toevertrouwd aan de firma van H. Smis-Valcke, aannemer van openbare werken. Deze had een samenwerking weten op te zetten met de Franse ingenieur François Hennebique (1842-1921) die een techniek voor de toepassing van gewapend beton had weten te ontwikkelen en nog in 1892 hiervoor in Brussel een brevet had neergelegd.

In het bestek, dat definitief werd opgesteld op 12 oktober 1904, werd geëist dat van al de arbeiders de steenhouwers het best betaald dienden te worden. Hun loon werd gesteld op 0.50 fr. tegenover bijvoorbeeld 0.45 fr. voor de marmerwerkers, 0.40 fr. voor de leggers van de stenen en de timmerlui en 0.35 fr. voor de betonwerkers, metsers en dakwerkers (38). Voor de uitvoering van het steenhouwerwerk voor de grote galerij te Oostende maakte Girault geen gebruik van plaasteren modellen maar liet hij tekeningen maken volgens "*profils grandeur d'exécution*" en dit voor de onderste gedeelten van de portiek, de kolommen, de kapitelen alsook het balkwerk (39). De eerste tekeningen – van de onderste gedeelten en de kolommen – werden vanaf maart 1905 in rollen op de werf afgeleverd.

In het atelier van Beernaert werd een grote maquette (132 x 82 x 43 cm) aangetroffen van de kleine galerijen. De aanwezigheid van deze maquette in diens voormalig atelier laat vermoeden dat hij aldus meewerkte aan deze kleine galerijen, wat zou betekenen dat het atelier reeds bij de

▲ Gipsen maquette van de kleine of Venetiaanse galerijen in Oostende, ca 1900-1902 (Regie der Gebouwen, fonds Beernaert)

koninklijke werken betrokken was nog vóór de aanstelling van Girault en zonder de tussenkomst van het aannemersbedrijf Wouters-Dustin.

De maquette toont vier traveeën alsook de halfronde toren en een deel van de trap die leidde van de zeedijk naar het plateau waarop zich de koninklijke villa bevindt. Ze is uitgevoerd in plaaster en hout. De ramen werden ingekleurd met een transparante verf.

De maquette bevindt zich in erg slechte staat. Het dak werd aangetast door water en tevens zijn knaagsporen van muizen merkbaar. Al de fijne, uitstekende delen, inclusief de torenbekroning zijn afgebroken. Gelukkig konden voldoende kleinere stukken alsook de koepelbekroning gerecupereerd worden zodat het mogelijk is om eventueel (met behulp van bijkomende afgietsels) het geheel te reconstrueren.

De maquette toont een aantal verschillen met de tekeningen van Maquet die worden bewaard in de archieven van het koninklijk paleis. Zo was er in de plaats van de vijf 'schietgaten' oorspronkelijk een groot venster in de basis van de toren voorzien. Ook de bovenste balustrade verschilt met deze van de maquette. De aanwezigheid van de 'schietgaten' alsook de uitvoering van de balustrade zoals voor-

gesteld op de maquette, komen wel overeen met de uitgevoerde galerijen, wat betekent dat de maquette een fase toont die dicht bij de uitvoering staat dan de bewaarde tekeningen van Maquet (40). In de loop van de 20ste eeuw werd de trap verwijderd om plaats te maken voor een extra travee met raam.

Dergelijke schaalmodellen bleven meestal in handen van de architect of de bouwheer en werden gebruikt om het bouwwerk in drie dimensies voor te stellen. Het feit dat we ze terugvinden in het atelier van een steenhouwer doet vermoeden dat de maquette ook gediend heeft bij de materiële uitwerking van het bouwwerk. Op de halfronde toren bleven cijfertjes in potlood bewaard die het aantal steenlagen aanduiden (nog leesbaar zijn de getallen 10 tot 17 gaande van beneden naar boven) alsook de vermoedelijke afmetingen van de stenen (5,62 en 3,80). Mogelijk diende de maquette om de steenhouwers extra informatie te geven over bepaalde elementen van de uitwerking van het gebouw die moeilijk weer te geven zijn op plannen (zoals de manier waarop de trap zich verhoudt tot de halfronde toren). Misschien werd de maquette tevens op de werf gebruikt als een extra controle-middel om een exacte uitvoering te kunnen garan-

deren. Het gebruik van zulke maquettes op de werf was voorzeker niet uitzonderlijk: tijdens de bouw van het koninklijk paleis te Brussel liet ook Girault een maquette maken en dit voor de uitvoering van de gewelven van de kapel van het paleis (41).

DE GRAFMONUMENTEN

De bij benadering vijfhonderd -merendeels- presentatietekeningen van het fonds E. Beernaert, nog in een dertien portefeuilles samengebracht per thema ("soufflets" (blaasbalgvorm), kruisen, steles en hun combinaties, grafkapellen, vazen en urnen ...), bieden mede omwille van hun grafische kwaliteit een fraai en vrij volledig overzicht van de productie aan grafmonumenten in de Brusselse regio in de laatste twee decennia van de 19de eeuw en tot de vooravond van WO II, weliswaar met klemtoon op de begraafplaats van Elsene en, in mindere mate, Etterbeek, Evere, Ukkel en Sint-Gillis, al durft de signatuur ook sporadisch opduiken in Vlaanderen en Wallonië.

Verrassend weinig rondplastiek en nauwelijks neogotiek, in tegenstelling tot een productie als deze van de *Etablissements Ernest Salu* (ca 1878-1965) in Laken, maar des te meer neoclassicisme en eclecti-

▼ Presentatietekening (potlood en aquarel) van het grafteken voor de familie F. Deladrier-Rodenbach – een classicerende cyppe met egyptische obelisk – voor de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Noode, 23 maart 1888. Het document draagt een dubbele stempel van E. Beernaert: deze – geschrapt – van de Wiertzstraat, en deze van de Renbaanlaan 131-133 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Modellen in blauwdruk van graftekens: nr. 29 (neogotisch), 30 (classicistische cyppe), in voor- en zijaanzicht. De tekeningen dragen de stempel: *Monuments funéraires – Couronnes – E. Beernaert – 26, rue du Parnasse, 26 – Bruxelles (Q.-L.)* (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Grafteken met gebroken zuil. Foto W. Nestler, Bruxelles, 108 Boulevard du Nord/36 rue de Malines) (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

cisme; slechts schaarse grafkapellen, maar tal van 'soufflets', steles en varianten op obeliskken, waarmee het bedrijf ongetwijfeld een eigen imago uitbouwde.

Karakteristiek voor de beginperiode is de presentatietekening *N°109*, uitzonderlijk (door de bouwheer) gedateerd 23 maart 1888, van het grafteken voor de familie F. Deladrier-Rodenbach op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node: een gecombineerde cyppe en obelisk, met palmtak, krans van immortellen en ster; een lijntekening in inkt, opgehoogd met lichtblauw aquarel. Op de achterzijde van de foto (A. Hounois?) van het monument bracht E. Beernaert niet enkel zijn stempel – "26 rue du Parnasse" – aan, maar ook de prijs: 2200 fr. Modellen in blauwdruk wijzen tegelijk op het gebruik (of de verspreiding) van handscatalogi, waaruit naar believen kon worden geput: grafsteles

▲ Presentatiekening E14 (potlood en aquarel) van een ciboriumvormig grafteken op trapvormige onderbouw, het geheel gesitueerd op een hoge kunstmatige heuvel. Blijkens de (deels gewiste) stempel ontstaan in de Wiertzstraat (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲ Presentatiekening I-13 (potlood en aquarel) van een blauwhardstenen grafteken — een vlakke steen en cyppe waarop obelisk — met portretmedaillon, doodshoofd met gekruiste tibia's, uil en bloemenkransen. Vooraanzicht, suggestief omringd door cypressen, grondplan en zijaanzicht. Het ontwerp is gesigneerd Louis Vanlangendonck arch. en draagt de stempel van E. Beernaert, Renbaanlaan 131-133 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲ Presentatiekening K18 (potlood en aquarel) van een eclectische grafkapel, met klasserend portaal op Ionische zuilen en koepelbekroning op ribben, ontstaan ten tijde van de vestiging in de Wiertzstraat (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

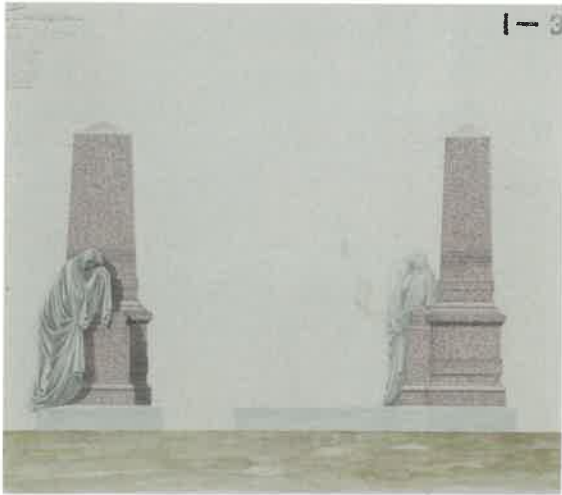
in neogotische of neoklassieke stijl, 'soufflets' met een gebroken zuil als "head stone" ... een model dat op de begraafplaats van Elsene alvast gekozen werd voor de Franse generaal Georges Boulanger (†1891) en zijn geliefde Marguerite.

Uit deze vroegste periode van de vestiging aan de Wiertzstraat getuigen nog meerdere grote presentatietekeningen, in potlood op papier en geaquarel-

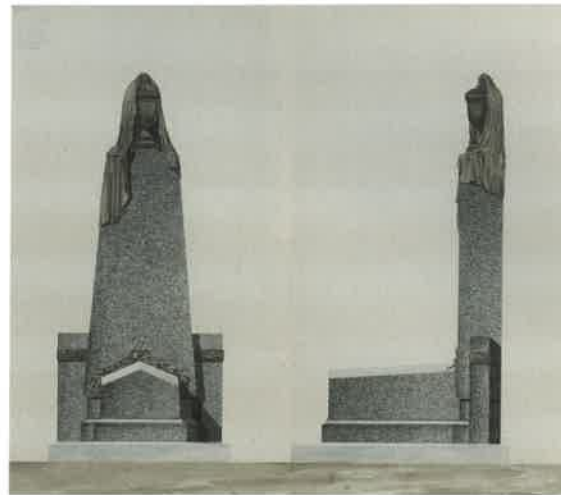
leerd, van eclectisch-classicerende ciboriumvormige funeraire tempeltjes, obeliskken op cyppe-vormige onderbouw en heuse grafkapellen met koepel of zadeldak, vaalblauw of -groen, met zorgvuldig weergegeven lichtinval. Bewaarde schaalmodellen in gips dienden wellicht om de klant *de visu* te overtuigen van het beoogde resultaat – de kostprijs van bijvoorbeeld model *N°126* in graniet (variante blauwe hardsteen), met bronzen deur en marmeren

▼▼▼ Presentatiekening K15 (potlood en aquarel) van een klassicerende, trapezoidale grafkapel (vooraanzicht, zijaanzicht, achterzijde, dwars- en langsdoorsnede) voor de familie Reisse, blijkens één der stempels ontstaan ten tijde van de overgang van de Wiertzstraat naar de Renbaanlaan (Epitaaf vzw, fonds Beernaert). Van dit model bestaat tevens een fraaie gipsen maquette. Foto's tonen aan dat de kapel in meerdere varianten werd uitgevoerd (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲ Presentatie-tekening jaren 1920 (?)
1-34 van een rood granieten obelisk op cippe, met plorante, (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲ Presentatie-tekening van een zwart granieten 'soufflet' en rugstele met gesluisde urn, ca 1920 (?) (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▼ Het grafmonument D.2635 voor Léontine Carlier-Dehenne 1857-1904, op de voormalige begraafplaats van Etterbeek (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

altaar en muurpanelen, toen samen een 4450 fr. – was immers niet min. Haarscherpe foto's op karton van gerealiseerde modellen, systematisch voorzien van de bedrijfsstempel, belandden dan ook stipt in fraai-in-leder-gebonden presentatie-albums.

In de beginjaren van de 20ste eeuw moet het bedrijf van E. Beernaert aan de Renbaanlaan gouden jaren hebben gekend. Kleurrijke granietsoorten van diverse herkomst, waarmee gul wordt geadverteerd, hebben nu grotendeels de zachtere en minder duurzame blauwe hardsteen, kalkzandstenen en marmers vervangen. Ook de presentatie-tekeningen van de grafmonumenten -vaak obelisk en hoge steles- worden strakker, met scherp afgelijnde licht- en schaduwzones, pointillistisch ingekleurd in Bordeaux-rood, staalblauw, of gitzwart, op de blauwe hardstenen sokkel na.

Oorspronkelijk nog uit de overgangperiode dateert stilistisch het klassicerend 'Attisch' monument D.2635 voor Léontine Carlier-Dehenne (1857-1904). Ooit op de begraafplaats van Etterbeek, in Sint-Lambrechts-Woluwe, in blauwe hardsteen en Schots graniet een 8800 fr. waard, met bronzen bloemenstrooiend meisjesfiguur (gesigneerd Grand Air 1928), blijkt het een variante op een nog in de Wiertzstraat totstandgekomen model naar ontwerp van architect Louis Buyschaert uit de nabijgelegen Godecharlestraat (42).

Karakteristiek voor de productie van E. Beernaert is dan weer de hoge roodgranieten obelisk op cyppe (Emile Janlet) voor Hector Defoër (1832-1905), uitgeweken inwoner van het Waals-Brabantse Jodoigne die zich na een glansrijke carrière in de

▼ Presentatietekening D.4352/C2486 (potlood en aquarel) van een blauwhardstenen grafteken in neo-Griekse stijl, met herhaald acanthusmotief. Het grafmonument voor Léontine Carlier-Dehenne (1857-1904), ooit op de begraafplaats van Etterbeek, vormt hierop een variëte. De stempel van E. Beernaert verwijst naar de Renbaanlaan 131-133 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

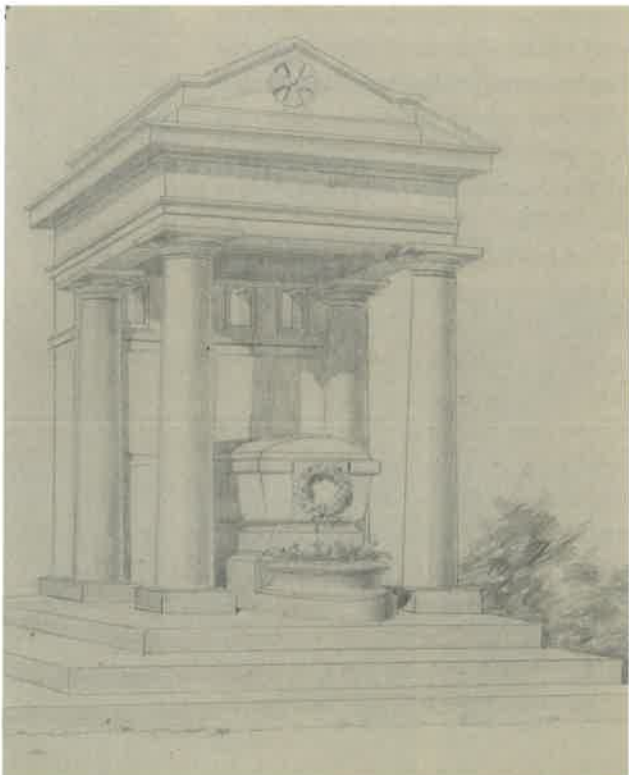
◀ Een uitgevoerde versie van grafmonument D.4352/C2486 (Epitaaf vzw, Fonds Beernaert)

▶ Op de begraafplaats van Jodoigne, de granieten obelisk van Emile Janlet voor Defoër bey, ca 1905 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Ukkel, begraafplaats van Sint-Gillis. Het grafmonument voor de familie baron Janssen (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▼ Ukkel, begraafplaats van Sint-Gillis. Het grafmonument Fourneau-Lienard (P. Picquet, na 1903), met plorante (P. Dubois) (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Presentatietekening (potlood) van een 'mausoleum' in de vorm van een antentempeltje met monumentale sarcofaag, sterk verwant met het monument De Waele. Het ontwerp kwam blijkens de stempel tot stand aan de Kroonlaan, dus na 1924 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

▲▲ Maquette en model op ware grootte van het grafteken Delecourt-Wincar, op de begraafplaats

van Elsene, ca 1920 (Epitaaf vzw, fonds Beernaert. Foto O. Pauwels)

▲ Het grafteken Delecourt-Wincart, op de begraafplaats van Elsene, ca 1920. Photo

Henry Kerckhoff, 42-44, rue du tabellion, Ixelles (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

financiële administratie van de *khedive* van Egypte, gefortuneerd en *bey*, terugtrok in zijn geboortedorp, op het 50 ha grote *Domaine des Cailloux* met luxueus kasteel (Emile Janlet 1881-'82) (43).

Op de begraafplaats van Sint-Gillis, in Ukkel, realiseerde hij voor L.G.H. Baron Janssen (1849-1923), vice-gouverneur van de *Société Générale de Belgique* een ongewoon, trapvormig familiemausoleum met – niet geïdentificeerde – plorante en, voor de familie Fourneau-Lienart en steeds in graniet, een eenvoudiger tombe naar ontwerp van architect P. Picquet met bronzen plorante door Paul Dubois (na 1903). Op de begraafplaats van Ukkel, aan de Dieweg, signeerde hij ondermeer het egyptiserend monument Sermon-Van Gelder (ca 1910?), een ontwerp van architect Georges Hendrickx met bekronende sfinks door Marcel Rau en, na een paar ontwikkelde varianten, het tempelvormig familiemausoleum Fromont.

Voor deze van Brussel, in Evere, bouwde hij omstreeks 1901 de open 'grafkapel' met stenen sarcofaag voor de Louis De Waele – *Parquets de Luxe & Ordinaires* – en diens familie (Emile Janlet i.s.m. Godefroid Devreese) (44).

Van het aangrijpend mooi monumentje voor de echtgenoten Delecourt-Wincar (ca 1920) op de begraafplaats van Elsene, bleven uitzonderlijk – behalve een foto na realisatie – zowel de kleine maquette als het gipsmodel op ware grootte van de rugzijde bewaard.

In 1924, bij de vestiging van het bedrijf aan de Kroonlaan, bij de hoofdingang van deze begraafplaats, had Emile Beernaert reeds een lange carrière achter de rug. Spijts de aanwezigheid van meerdere – ingebonden – foto's, blijft het nochtans onduidelijk in hoeverre hij zelf betrokken was bij de totstandkoming en latere verbouwing van het mausoleum Solvay.

Het monument Solvay

Wellicht tegelijkertijd met het herdenkingsmonument voor Alfred Solvay (23 januari 1894) in Couillet werd Victor Horta gelast met de realisatie van diens grafmonument op de begraafplaats van Elsene. Beide opdrachten werden dermate tot een goed einde gebracht dat Horta in juni van hetzelfde

◀ De grafkelder voor de familie Solvay, op de begraafplaats van Elsene, tijdens de graafwerken in 1924. Foto Henry Kerckhoff, 42-44, rue du Tabellion, Ixelles (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

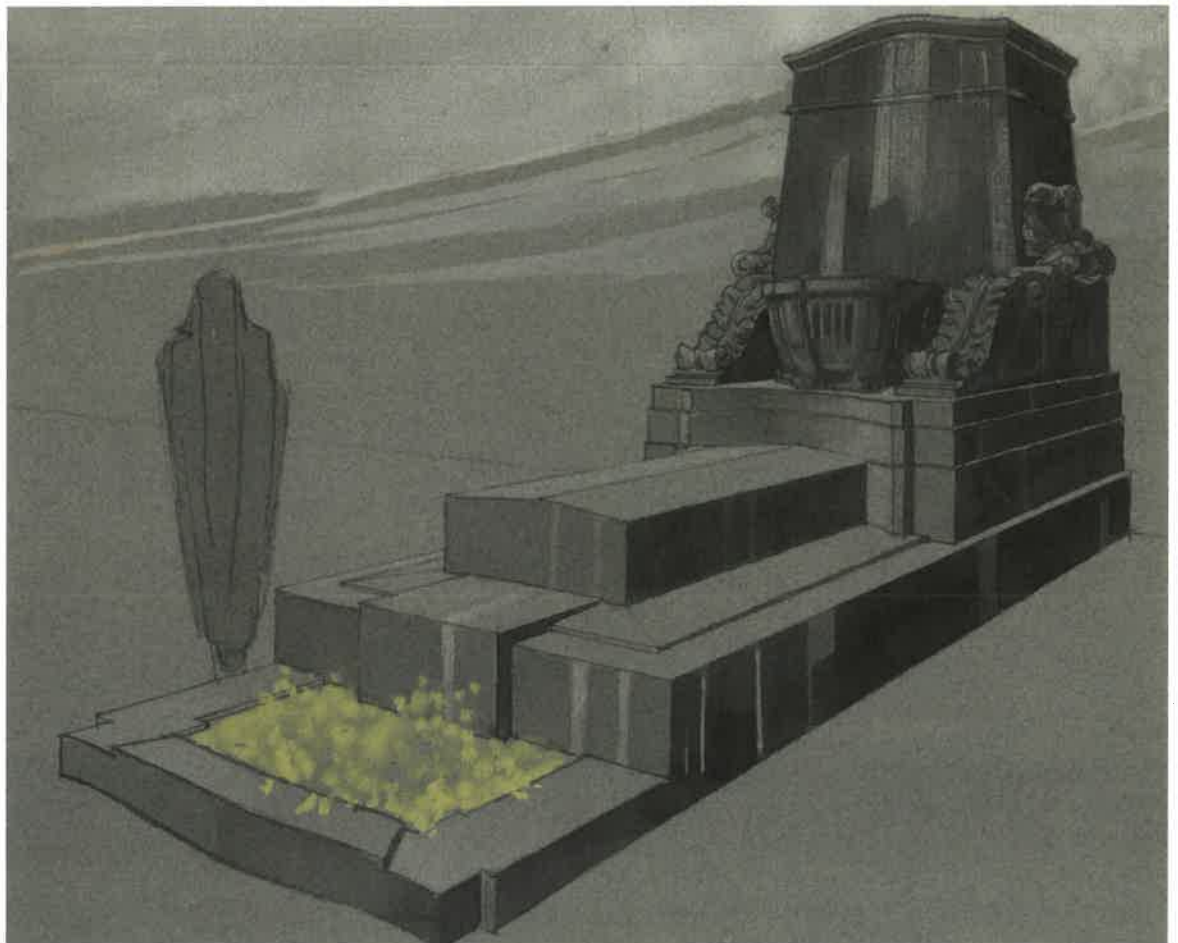

▲ Het grafmonument Solvay, op de begraafplaats van Elsene, na de aanpassing in 1924, in het fotoalbum *Marbrerie Emile Beernaert Bruxelles* (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

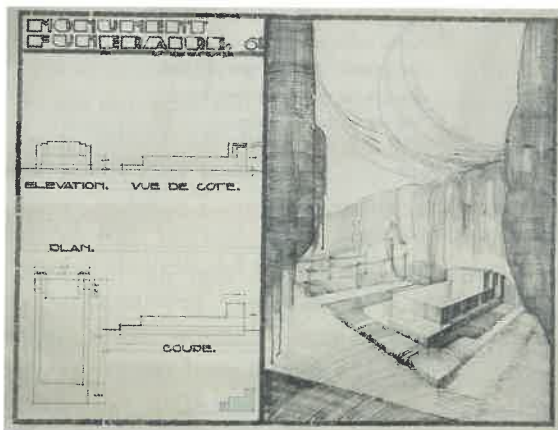
► Omslagillustratie van het modellenboek *GAUDIER REMBAUX – Aulnoye Nord – Monuments funéraires et commémoratifs* (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

► Geaquareleerde – zwart, geel, wit-potloodtekening op grijs papier van een zwart granieten grafmonument in klassicerende art decostijl. Vaag wordt een cypres geëvoceerd, en mistlierten ... (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

◀ Schaalmodel voor een grafkapel, naar ontwerp van François Van Nueten. Niet gesigeneerde foto, s.d. (Epitaaf vzw fonds Beernaert)

▲ Ontwerp voor een "Monument Funéraire 5%" (opstand, zijaan-zicht, grondplan, doorsnede en perspectief), wellicht toe te schrijven aan de modernistische architect Lucien François, die in de jaren '20 meerdere grafmonumenten tekende voor de Société Granitière du Nord. Inkt en aquarel op papier (Epitaaf vzw, fonds Beernaert)

tre les autres. Il se distinguait sinon par l'originalité de sa forme, du moins par la beauté du travail et la couleur de ses matériaux ainsi que par sa dimension inusitée dans des cas semblables.

Le déplacement convenu mit le monument à la croisée de trois chemins montant en pan incliné. Le sarcophage inchangé et inchangeable, en raison du poli et de la dureté du granit (...) dut, les circonstances l'imposant, se placer sur un stylobate donnant à l'ensemble l'aspect de grandeur que commandait l'emplacement. L'effet cherché fut réussi... mais il s'en produisit un autre, tout à fait inattendu: l'accentuation des courbures. Ces dernières se détachant sur un fond de verdure plus distant prirent une certaine allure d'exagération que je n'avais guère souhaité." (45).

Tijdens het interbellum zou de maatschappij Gaudier-Rembaux uit het noord-Franse Aulnoye, sinds 1870 betrokken bij de verwerking en export van graniet, met eigen "carrière de granit bleu exempt de rouille et a poli inaltérable" in Lanhelin, en na WO I een verdienstelijk leverancier van doorsneeoorlogsmonumenten, het bedrijf E. Beernaert zonder naamswijziging verderzetten. Uit deze periode dateren ondermeer ontwerpen van de modernistische architecten Charles Van Nueten (1899-?) en Lucien François (1894-1983) (46), deels terug te vinden in de wedstrijden voor graftekens van de Société Granitière du Nord die nog tot 1933 hun weerslag vonden in *l'Emulation*, en ondermeer gepubliceerd werden in L. Lecocq, *Sépultures Modernes*.

DE MOULAGE-TECHNIEK VAN HET BEDRIJF E. BEERNAERT

de jaar opdracht kreeg voor de bouw van een herenhuis voor Armand Solvay, aan de Brusselse Louizalaan. De tekeningen voor het mausoleum werden alvast op 29 januari op de begraafplaats afgeleverd, de dag zelf van de teraardebestelling. Op 22 oktober kon de plaatsing van de granieten sarcofaag een aanvang nemen.

In 1924 wordt het grafmonument op verzoek van de familie verplaatst, voor de bouw van een grafkelder voor 20 man, een operatie die nog door Horta zelf geleid werd maar waarvan het resultaat hem zeer ontgoochelde:

"Initialement, le monument n'était qu'un sarcophage en granit poli, dont les courbures qu'estompait un fond plat de cyprès étaient atténuées du fait qu'elles étaient limitées à un horizon calculé non seulement par rapport à la hauteur, mais à la distance du point de vue. Le monument étant placé le long d'une allée commune était voisin de tombeaux divers resserrés les uns con-

In het uitgebreide gipsenbestand van dit bedrijf bevinden zich verschillende interessante stukken die niet enkel de getalenteerdheid van de ornamentmakers verraden doch tevens een licht werpen op de door hen benutte reproductietechniek. Het gaat om een geheel van tamelijk massieve stukken met veelal ingewikkelde plantenmotieven die verwijzen naar de funeraire symboliek (o.a. papavers, klimop, e.d.). Vormelijk gezien verwijzen de stukken naar een soort late art nouveau-stijl, alhoewel ook een aantal neoklassieke elementen aanwezig zijn. Wellicht dateren deze elementen dus uit het eerste kwart van de 20e eeuw.

Met merendeel van de stukken zijn positieven die voorzien zijn van een brede rand waarin zogenaamde 'sleutels' zijn aangebracht. De stukken zijn bo-

► Gipsen positief van een ornament met papavermotief, voorzien van een brede rand met 'sleutels' (Epitaaf vzw, fonds Beernaert. Foto L. De Clercq)

▲ Gipsen positief van een ornament met klimopmotief, voorzien van een brede rand met 'sleutels' (Epitaaf vzw, fonds Beernaert. Foto L. Declercq)

vendien alle voorzien van een bruingele vernislaag die ongetwijfeld mag geïdentificeerd worden met schellak, een hars dat bereid wordt uit het pantser van de lakschildluis, uit het Verre Oosten. Alhoewel bekend sinds de late middeleeuwen werd het pas op grotere schaal aangewend vanaf de tweede helft van de 18de eeuw. Het werd meestal opgelost in alcohol en gaf een stevige film (schriklaag) die verhinderde dat er zaken gingen kleven op de af te gieten oppervlaktes.

Bovendien vinden we tussen de gipsen ook een afdekkap waarin in de hoogste zone zowel een giettrechter als ontluuchtingsopeningen zijn aangebracht. Al deze technische kenmerken verwijzen ondubbelzinnig naar het gebruik van de zogenaamde 'gelatine'- of 'lijmvorm'techniek, een procédé dat in 1844 in Frankrijk werd ontwikkeld door Hippolyte Vincent (47). Het gaat hier om een techniek die toeliet dat met grote precisie meerdere exemplaren konden worden gemaakt in hetzelfde negatief van een hoogrelief of van een ronde bosse sculptuur, om de eenvoudige reden dat dit negatief niet moest worden vernield om het erin opgesloten positief vrij te maken. Voordien deed men dit door de harde negatiefschelp op te delen in meerdere stukjes, die zich achtereenvolgens alle van rond het positief lieten verwijderen. Dit vergde meestal een zeer grote opdeling van het negatief, zodat er bij het ingieten van het gips vele naden mee werden gevormd.

►► Afdekkap (binnen- en buitenzijde) waarin in de hoogste zone zowel een giettrechter als ontluuchtingsopeningen voorzien zijn (Epitaaf vzw, fonds Beernaert. Foto L. Declercq)

De gelatinetechniek bood hiervoor een handig alternatief door het feit dat het flexibele negatief, dat uiteraard in positie werd gehouden in een steunkap, meestal geen of slechts enkele naden noodzaakte. De gelatinemal werd gegoten op het positief dat voordien was omkleed door een steunkap. Door deze steunkap te vormen op een kleihuid die voorafgaandelijk op het positief was aangebracht ontstond er tussen deze kap en het positief, na het verwijderen van de kleimantel, een lege ruimte die met de warme vloeibare gelatine kon worden volgegoten. Na afkoeling hield men een flexibele mal over die enkele keren kon worden gebruikt. Voordeel was dat de gelatine naderhand kon worden hersmolten, terwijl de positiefform en de steunkap later opnieuw de aanmaak van een identieke mal toelieten. Op deze wijze kon men steeds opnieuw een bijkomende kopie aanmaken.

Deze techniek werd, omwille van haar betrouwbaarheid, in de 19de eeuw overigens ook massaal aangewend in de gipsotheek van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, in Brussel. Het merendeel der gipsafgietsels worden aldaar nog steeds volgens dit systeem aangemaakt.

Alhoewel in eerste instantie bedoeld voor het serie-matig produceren van gipspositieven, bood de techniek voor de zeer geschoolde ornamentmaker toch nog zoveel voordelen en was de mal uiteindelijk zelfs zoveel eenvoudiger te produceren dan een complexe deeltjesvorm, dat zij vermoedelijk toch regelmatig in allerlei ateliers werd aangewend.

NABESCHOUWING

Enkel reeds voor de gemeentelijke begraafplaatsen van het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest moeten einde 19de eeuw een vijftigtal steenkappers-ateliers bedrijvig geweest zijn in de funeraire sector, weliswaar met een sterke concentratie in de onmiddellijke nabijheid van de Begraafplaats van Brussel (Victor Jamaer en Louis Fuchs, 1877) in het aanpalende Evere (48). Vrijwel alle werden na verloop van tijd opgeslorpt door belangrijker concurrenten, die later op hun beurt (*Laloux*, Evere 1877-1925; *Cordemans*, Evere 1852 – ca 1940; *Bléhen-Detiège*, Evere 1879 – ca 1970) de hekken dienden te sluiten. Bedrijfsarchieven, ontwerpen en modellen, en tegelijk het geheugen van deze door de tijd achterhaalde ambachtelijke en artistieke bedrijvigheid, verdwenen hierbij wellicht onherroepelijk, op schaarse uitzonderingen na.

Een twintig na de stopzetting, halverwege de jaren 1960, van bijna een eeuw activiteiten in het grafzerkmaker- en beeldhouw-atelier Ernest Salu, bij het kerkhof van Laken, een bedrijf dat zich onderscheidde door de beeldhouwersopleiding van haar drie opeenvolgende zaakvoerders, konden zowel de ateliers als een belangrijk deel van de daarin nog bewaarde inboedel en documenten worden gered op initiatief van *Epitaaf vzw*, vereniging die hier sindsdien haar maatschappelijke zetel heeft gevestigd en een documentatiecentrum terzake uitbouwt.

Van het bedrijf dat Antoine Beernaert in de tweede helft van de 19de eeuw in Elsene heeft uitgebouwd, en dat door zoon Emile Beernaert tot grote bloei werd gebracht, konden in extremis, door de Regie der Gebouwen en Epitaaf vzw slechts een omvangrijk aantal roerende stukken en documenten worden gerecupereerd. Hun inventarisatie heeft nog maar net een aanvang genomen, de totstandkoming van een beredeneerde catalogus wordt een werk van lange adem. Het uitzonderlijk historisch en artistiek belang van Emile Beernaert op funerair gebied wordt hierbij, zoveel is duidelijk, nog overstegen door de medewerking van zijn bedrijf aan de

grootse bouwwerken die begin 20ste eeuw op initiatief van koning Leopold II ondermeer Brussel en Oostende stoffeerden met grootse openbare gebouwen-ensembles.

De technieken, en heden primitief lijkende werk-omstandigheden van de vele ambachtsslui, kunstenaars en steenkappers die hierbij het beste van hun kunnen dienden ten toon te spreiden, kunnen slechts bewondering opwekken. Foto's, tekeningen, gipsen modellen en gietvormen blijven hiervan de stille, maar sprekende getuigen.

EINDNOTEN

- (1) De bijdrage kwam tot stand in hecht samenwerkingsverband, waarbij M.M. Celis zich concentreerde op de historiek, de funeraire aspecten en de coördinatie, J. Snaet op de openbare werken i.o.v. koning Leopold II, en L. De Clercq op de techniek van de gipsen mallen. Met dank ook aan de *BBL*; Gustaaf Janssens, Archivaris van het Koninklijk Paleis; Hugo Claes, Directeur Dienst Restauratie Regie der Gebouwen; Claudine Houbart, Architect Dienst Restauratie Regie der Gebouwen; Oswald Pauwels, Nadine Tasseel en Kris Vandevorst fotografen; Françoise Fontaine, Archivaris bij de gemeente Elsene en Bénédicte Verschaeren, kunsthistorica.
- (2) WORUM R.N., *The Exhibition as a lesson of taste*, in *The Crystal Palace Exhibition, illustrated catalogue London 1851, An unabridged republication of The Art-Journal, Special Issue*, New York 1970, p. XIV. Het gaat hier duidelijk om houtsnijwerk, al wordt er ook over steensculptuur gesproken; onder meer "a large marble piece by J. Leclercq of Brussels".
- (3) Stadsarchief Brussel, OW 7207.
- (4) Oudergem, bevolkingsregister
- (5) MAES A., *Deux siècles dans la vie de Rouge-Cloître (1780-1980)*, in: *Le Folklore brabançon*, 226, juni 1980, pp. 127 –131.
- (6) In Oudergem moet het hele gezin intussentijd, blijkens het bevolkingsregister, al op 1 januari 1867 een lokale verhuizing hebben meegemaakt, van «rue: Rouge cloître» naar «Rouge-Cloître 11».
- (7) Stadsarchief Brussel, OW 7215.
- (8) COUVREUR D., *Le Caprice des dieux (Vie et Mort des Ateliers d'Artistes du Quartier Léopold)*, Altera, 1996.
- (9) GOEBEL M., *Industries extractives*, in: *La Belgique à l'Exposition Universelle de 1878* Bruxelles, Parijss/ Londen/ Leipzig, 1878, Deel II, pp. 43-44.
- (10) Stadsarchief Brussel, OW 7217)
- (11) Het bevolkingsregister van Elsene geeft als geboortedatum van Emile Joseph Beernaert 14 mei 1859, dit van Oudergem 4 mei 1859. Antoine Beernaert had met zijn echtgenote Marie Charlotte Jeanne Mathilde Watelet (° Brussel 5 augustus 1826) ten tijde van zijn verblijf in Oudergem alvast 5 kinderen: Emilie Henriette (° Sint-Joost-ten-Noode 22 augustus 1852), Marie Alixe (° Brussel 14 oktober 1856), Emile Joseph (° Brussel 4 mei 1859), Catherine Jeanne (° Brussel 15 juni 1861) en Ferdinand

► Gequareleerde presentatietekening van een zwart granieten grafmonument voor de familie Leonard, gesitueerd in een oogstrelend landschappelijk decor, wellicht te situeren aan de vooravond van WO II (Epitaf vzw, fonds Beernaert)

Paul (Oudergem 6 februari-6 december 1868). Samen met hen woonde een zekere Gustave Moeris (° Arlon 13 september 1843), ingeschreven als « *Commis aux Ecritures* ».

- (12) Gemeentearchief Elsene, bouwdoossiers 88 en 238.
- (13) Gemeentearchief Elsene, bouwdoossier 358.
- (14) Ibidem.
- (15) Gemeentearchief Elsene, bouwdoossier 587.
- (16) Gemeentearchief Elsene, bouwdoossier 358.
- (17) Gemeentearchief Elsene, bouwdoossier 165. HOA J.-P. e.a., *Inventaire visuel de l'architecture industrielle à Bruxelles, Ixelles*, Archives d'Architecture Moderne, Elsene, 1980, Fiche 101.
- (18) DE WILDE E.L., *Boerenkrijgmonumenten van 1898*, in: *M&L*, 18/2, maart-april 1999, pp.6-24.
- (19) *De Carpeaux à Matisse. La sculpture française de 1850 à 1914 dans les musées et les collections publiques du Nord de la France*, Edition de l'Association des Conservateurs de la Région Nord-Pas-de-Calais, Rijsel, 1982, p.165.
- (20) Beeldhouwer en medailleur Marcel Rau (1886-1966) kreeg zijn opleiding aan de Academie voor Schone Kunsten in Brussel en won in 1909 de Prijs van Rome. Hij werkte als beeldhouwer ondermeer aan het stadhuis van Charleroi, de Nationale Bank in Brussel en de gebouwen van de *Université Libre de Bruxelles*. Behalve op oorlogsmonumenten in Halle, Ninove, Oostende, Aalst, Thimister, Belloeil en Elsene, wordt zijn signatuur ondermeer aangetroffen op de grafmonumenten Sermon-Van Gelder (Ukkel-Dieweg, ism architect Georges Hendrickx), Losange-Mingels (Laken 1914), Schmetz (Elsene), Lejeune-Colin (Brusel-Evere 1910) en Cassar (Brussel-Evere).
- (21) VAN LENNEP J., *Standbeelden en monumenten van Brussel voor 1914*, in *De Beelden van Brussel*, Pandora/ Galerij Patrick Derom, Antwerpen/ Brussel, 2000, pp. 105-108.
- (22) Het meer dan 20 m hoge monument, "un énorme pâte sculptural, nationalo-républicain", was het resultaat van een nationale inschrijving en wedstrijd ter herdenking van de republikeinse politicus Gambetta (†1882), held van het Franse verzet tegen de Pruisische bezetter in 1870-71. Het werd op 14 juli 1888 opgericht op de *Cour Napoléon*, in het Louvre. De bronzen beelden werden in 1941 gesmolten tijdens het Duitsgezinde Vichybewind; het monument (een 800 ton steen) werd ontmanteld in 1954 (www.musec-orsay.fr:8081; www.louvre.fr/archives/tableau).
- (23) VERBRAEKEN P., *Standbeelden in Vlaanderen*, in: VAN LENNEP J. (coörd.), *De 19de-eeuwse Belgische Beeldhouwkunst*, deel I, p. 177. "Volgens *l'Art Moderne* (1899, p. 339) verwijderde de beeldhouwer enkele weken na de inwijding de helm van het personage dat de verpersoonlijking van Vlaanderen ontsluitte, nadat de spotnaam 'witte pompier' ingang gevonden had" (ibidem, deel II, p. 345).
- (24) RANIERI L., *Leopold II, Urbaniste*, Brussel, 1973; *Het Jubelpark, zijn gebouwen en musea* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis), Brussel, 1993; LOMBAERDE P., *Leopold II, koning-bouwheer*, Gent, 1995; CATHERINE L., *Bouwen met zwart geld, De grootheidswaanzin van Leopold II*, Antwerpen, Amsterdam, 2002.
- (25) Wouters-Dustin, die bevriend was met Judith Cladel, bestelde in 1905 een exemplaar van *De burgers van Calais* van Auguste Rodin (1840-1917). De beeldengroep werd gegeten in Parijs en werd in september 1908 afgeleverd bij "M. Wouters-Dustin, 96 rue de Louvain". De groep kwam echter vrij snel, ingevolge het overlijden van Henri Wouters-Dustin ca 1908-1909, weer in het bezit van de beeldhouwer. De beelden doken weer op in 1910 toen ze werden gepresenteerd aan Raoul Warocqué; deze bezat intussen al een derde versie. In 1915 werd het opzij de Victoria Tower te Londen geïnstalleerd. BEATTY S., *The Burghers of Calais in London, The history of the purchase and siting of Rodin's monument 1911-1956*, Londen, 1986. Musée Rodin, Archives, Dossier Wouters-Dustin; JOTTRAND M., *Les Bourgeois de Calais à Mariemont: un épisode des multiples liens entre Auguste Rodin et la Belgique*, in: *Cahiers de Mariemont*, 15, 1984, p. 37-57.
- (26) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Tervueren, Belgique, CH. Girault architecte, I correspondances et documents divers, 1901-1907*. Brief van Girault aan kapitein Thirifay, Attaché bij het Koninklijk Paleis van 10 november 1905.
- (27) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Tervueren, Belgique, CH. Girault architecte, I correspondances et documents divers, 1901-1907*. Brief van Girault aan Camaille, Inspecteur der Werken, 18 december 1905.
- (28) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Tervueren, Belgique, CH. Girault architecte, I correspondances et documents divers, 1901-1907*. Brief van Girault aan L.C. Evrard (140, Rue du Cornet, Etterbeek), 11 juni 1907.
- (29) Aldus de informatie voortkomend uit de aanduiding van de verschillende loten (het bijhorende plan ontbreekt echter.). Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Tervueren, Belgique, CH. Girault architecte, I correspondances et documents divers, 1901-1907*. Brief van Girault aan kapitein Thirifay, Attaché bij het Koninklijk Paleis van 2 juli 1907.
- (30) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Palais du Cinquante-naire à Bruxelles, Ch. Girault architecte, I correspondances et documents divers I, 1903 à 1905*. Artikel afkomstig uit *l'Illustration Belge* van 28 sept. 1905: "l'inauguration de l'Arcade du

- Cinquantenaire”: “L’inauguration de l’arcade terminée, M; Wouters-Dustin réunissait pour un lunch, dans la salle de la Grande-Harmonie, le bataillon compact de ses collaborateurs. A la table d’honneur avaient pris place MM. Girault, Vinçotte, Van der Stappen, De Groot, le capitaine Thirifay, le lieutenant Dujardin, Henri Wouters, Marin, directeur des Carrières du Hainaut, Eugène Tardieu, Velge, Beernaert, etc.”.
- Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Palais du Cinquantenaire à Bruxelles, Ch. Girault architecte, I correspondances et documents divers I, 1903 à 1905*. Artikel afkomstig uit *La Chronique des Travaux Publics, Bruxelles* van 1 oktober 1905. “L’Inauguration de l’Arcade du jubilé”: “Ce monument national conçu par un architecte français M. Girault, uni à des sculpteurs belges Vincotte, Lagaë, Lambeaux, Desenfans, de Tombay, Rousseau, de Lalain, Dubois, Herain, Lagasse, de Vreese, De Rudder, Braecke, De Haen, Marin, De Groot, Rombaux, Dillens, Samuel, Boucquet, Beernaert, Goyers, exécuté par un maître entrepreneur bruxellois Wouters-Dustin,…”.
- (31) Het was de zoon Jean Wouters-Jacob die het bedrijf zou overnemen na de dood van zijn vader ca 1908-1909. RANIERI 1973, p. 150.
- (32) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Tervueren, Belgique, CH. Girault architecte, I correspondances et documents divers, 1901-1907*. Aldus vermeld in het artikel “Encore un palais” uit *Le Matin de Bruxelles* van 3 augustus 1907.
- (33) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Parc du Cinquantenaire à Bruxelles – Ch. Girault*.
- (34) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Palais du Cinquantenaire à Bruxelles, Ch. Girault architecte, I correspondances et documents divers I, 1903 à 1905*. Brief van Girault aan Francotte, Inspecteur der werken, 10 avril 1905: “Vous avez vu, qu’à ma dernière visite, j’ai constaté tant sur les chapiteaux que sur les clés, que les profils n’étaient nullement respectés, que les formes étaient empâtées et enfin que le modèle, à moitié d’exécution, était interprété d’une façon regrettable. Vous devez très particulièrement vous appliquer à ce que le caractère des modèles soit traduit en grandeur d’exécution, ce qui ne sera pas fait en bas sera fait sur les pierres en place; j’estime donc que les entrepreneurs ont tout intérêt à faire consciencieusement leur travail.”
- (35) Brussel, Archieven van het Koninklijk Paleis, *Kaarten, Plattegronden en Tekeningen, 1941-2011, Galerie-promenoir, Maquet*. Op de gevelopstanden en de plattegrond, nr. 1941, 1942, 1944, 1945 en 1948 staat vermeld dat ze op 19 april 1900 werden goed bevonden voor opname in het bestek door J. Fichet en broers. Op 30 april 1900 werden ze goedgekeurd door Baron Constant Goffinet, intendant van de Civiele Lijst.
- (36) RANIERI 1973, pp. 101 en 268.
- (37) RANIERI 1973, p. 130.
- (38) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Best. Bruggen en Wegen, Burgerlijke gebouwen, nr. 363, *Portique-promenoir, Ostende, Cahier de charges spécial (Intendance de la Liste Civile et du Domaine privé du Roi), p. 9-10*.
- (39) Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Ostende, Portique, promenoir, Belgique – Ch. Girault, Correspondance et documents divers, 1901 à 1906*. Brief van Girault aan Goffinet, Intendant van het Koninklijk Paleis, 6 februari 1905.
- (40) Ook op foto’s die dateren van omstreeks 1905 merken we dat de afwerking gebeurde overeenkomstig de maquette. Onder meer bewaard te Brussel, Archief van het Koninklijk Paleis. Zie LOMBAERDE, GOBYN 1995.
- (41) Deze maquette wordt een aantal maal vermeld in de correspondentie omstreeks maart 1903. Tervuren, Museum van Midden-Afrika, *Domaine royal de Laeken, Bruxelles, Ch. Girault architecte, I correspondances et documents divers I, 1901 à 1904*
- (42) De begraafplaats van Etterbeek werd in 1974 gesloten en vanaf 1990, na ontruiming, heraangelegd tot park. De concessie Carlier-Dehenne werd verplaatst naar de nieuwe begraafplaats van Etterbeek, op de grens van Wezembeek-Oppem en Sterrebeek, doch uitsluitend met het bronzen beeld, zonder bijhorend grafmonument.
- (43) WARZEE G. (coörd.), *Le patrimoine moderne et contemporain de Wallonie. De 1792 à 1958*, Division du Patrimoine DGATLP, Namur, 1999, pp. 47-49; GILES F., *La Pisselote*, Jodoigne, 1986.
- (44) Op de begraafplaats van Brussel, in Evere, staat tevens het grafmonument voor de familie Wouters-Dustin (1904), naar ontwerp van architect J. Caluwaerts met – verdwenen – bronzen meisjesbeeld door Jules Lagaë. *L’Emulation*, 31ste jrg., 1906, pl. 13.
- (45) DIERCKENS-AUBRY F., *Victor Horta Architecte de Monuments civils et funéraires*, in: *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, deel 13, 1986, pp. 39-101.
- (46) Naar aanleiding van een architectuurwedstrijd zou Lucien François in 1922-1924 voor de *Société Granitière du Nord* een arbeiderswijk bouwen in Saint-Pierre de Plesguen, Bretagne. In 1924 ontwierp hij aldaar i.s.m. Charles Van Nueten een grafmonument voor de *Société Granitière du Nord Gaudier-Rembaux*, hetzelfde jaar een grafsteen voor de zoon van architect Van Hoecke-Dessel, in 1929 een grafmonument, in roze graniet, voor de pianobouwer Georges Oor op de begraafplaats van Brussel. *Musée des Archives d’Architecture Moderne. Collections, AAM*, 1986, pp. 207-219.
- (47) BAUDRY M.-Th., *Sculpture, méthode et vocabulaire*, 4e édition, Parijs, 2000, p. 123.
- (48) VANDERVELDE C., *La Nécropole de Bruxelles. Etude de l’architecture et de la sculpture funéraires, des symboles et des épitaphes. Inventaires*, Commission d’Histoire de l’Europe, Brussel, 1991, pp. 607-617; VANDERVELDE C., *Les Champs de Repos de la Région Bruxelloise. Etude de l’architecture et de la sculpture funéraire, des symboles et des épitaphes. Inventaires*, In eigen beheer, Brussel, 1997, pp. 820-821.

Marcel Celis is kunsthistoricus en verantwoordelijke voor de vakafdeling funerair erfgoed. Hij is ook voorzitter van vzw Epitaaf.
Joris Snaet, kunsthistoricus, Regie der Gebouwen.
Lode De Clercq is bouwhistoricus en restaurateur van steenachtige materialen.